

DIEP IN HET ZWARTE WOOD

HET MYSTERIE VAN DE KOEKOEKSKLOK

DINSDAG RADIO 5 10.02 UUR

De koekoeksklok komt uit het Zwarte Woud, maar de koekoeksvogel zelf is daar nauwelijks te vinden; te koud, en de dichte sparrenbossen staan het beest niet aan. Waarom heeft men dan juist in het Schwarzwald die koekoek in een klok gestopt? Zowel voor het VPRO-radioprogramma Ongehoord als voor de Gids trachtte Marten Minkema dit vraagstuk ter plekke op te lossen.

Eerst en vooral: een koekoeksklok is géén kitsch. Voorwaarde voor kitsch is dat het moet lijken op iets dat het niet is. Welnu, de koekoeksklok is al 244 jaar onafgebroken in productie, vervaardigd door families met namen als Schwer, Herr en Kammerer die doorgaans al een eeuw of langer 'in de koekoek' zitten. Klok en makers lijken, kortom, nog altijd op wat en wie ze waren en komen per definitie uit de dorpen Schönwald, Schonach en Triberg in het centrale Schwarzwald, een gebied dat voor tweederde is bedekt met woud. In het Schönwald van 1754 zou de vrome uurwerkbouwer Ketterer een ingeving hebben gekregen, terwijl hij in de kerk naar het orgel luisterde. Met orgelpijpjes probeerde hij het gekukel van een haan na te bootsen, maar dat was te moeilijk en Ketterer hield zodoende de koekoek over.

Dat is het officiële, praktische verhaal, en saai, bloedelozer kan het natuurlijk niet. Nee, die koekoek zit niet zomaar in dat kastje, daar ben ik van overtuigd. Een koekoek is immers geen prettig beest, die haal je niet zomaar in huis. Daar zit wat achter. Daar kom je niet bij met alleen maar een nuchter verhaaltje over de beperkte mogelijkheden van een orgelpijpje. En daarom verblijf ik hier hoog in de heuvels in het zeer katholieke Schonach, waar het leeuwendeel van de 400.000 jaarlijks geproduceerde koekoeksklokken vandaan komt. Die tuimelen vervolgens allemaal het dal in, naar de winkels in Triberg of vandaan mee met de export.

Eerst maar 'ns contact opgenomen met de 'Förderverein' voor het koekoekswezen, in de persoon van de Nederlander Dirk van der Meulen die hier 22 jaar geleden kwam wonen en er nu klokken verkoopt. Hij vertelt dat de 'Förderverein' iets wil bereiken met groei en bekendheid, maar klaarheid verschaffen over dat vogeltje heeft bij hem absoluut geen prioriteit. De verklaring-Ketterer voldoet hier al eeuwen

tussen de kleine klokkenbouwer Josef Dold en de grote klokkenverkoper Eble. Dold had jarenlang de grootste in z'n tuin en Eble was tevreden met een kleiner exemplaar in de bocht van een straat in Triberg, waar alle toeristenbussen geheid op af koersten. Die toeristen liepen dan meteen bij Eble binnen en kassa. Maar de weg werd een straatje omgeleid en Eble construeerde daarom aan de andere kant van het gebouw een nieuwe uitstulping met de lumineuze naam 'UhrEU', waarin een nieuwe klok met een vogel van 150 kilo waarmee hij met gemak het record van Dold vermorzelde. Daarop stapte Eble naar de rechter om de titel 'Weltgrößte' van Dold af te pikken. De schermutselingen zijn na een paar jaar nog steeds niet voorbij, want zo'n zaak moet je natuurlijk zolang mogelijk rekken in verband met de publiciteit. Dold heeft de borden bij zijn klok inmiddels moeten wijzigen in *Die Erste Weltgrößte Kuckucksuhr* en

op zijn nieuwe ansichtkaarten staat zelfs voor de zekerheid: *Die Erste Älteste Weltgrößte Funktionierende Original Schwarzwälder Kuckucksuhr*. Zoveel treurigheid zit de eigenlijke kwestie natuurlijk danig in de weg: waarom die vogel in die kast? Triberg is al veel te ver van de bron afgedwaald en ik besluit

prima en hoe vaak ik mijn vraag ook stel, de klokkenman uit Schönwald blijft het begin- en eindpunt. Van der Meulen maakt zich zelf meer druk over de klanten die aan de klokken voelen of het geen plastic is. 'Dat is verschrikkelijk, dat doet mij pijn aan het hart', ventileert hij. 'Een echte koekoeksklok is van hout en daarmee uit.' Intussen begrijp ik tussen de zinnen door dat de verschillende ondernemers elkaar hier zowat naar het leven staan. Zo is er de strijd over de 'Weltgrößte Kuckucksuhr'

het dorp verder te mijden.

Blijft Schonach dus over, waar tientallen onderdelen uit gespecialiseerde fabriekjes rollen. Zo is Rainer Joos van de vogels zelf. Duizenden liggen er bij hem op tafel, waarvan de meeste van grijs plastic met rood en blauw geverfde snavels. Dit lijkt in niets op de echte koekoek, die grijsbuin is met witte stippen op de

staartveren. 'Vroeger lagen de eisen veel hoger', vertelt Joos. 'Toen verfden wij de vleugeltjes ook blauw en alle vogels kregen een scherpe zwarte kraaglijn. Soms moesten we de staart volledig verven met veren en al, terwijl je dat geeneens ziet als de vogel zo'n klein stukje naar buiten komt en een knik maakt. Kijk, hier zijn nog een paar van hout met bewegende vleugels. Verkoop ik niet veel. Tegenwoordig moet het allemaal snel en goedkoop.' Joos schuift een doos met tweeduizend exemplaren in de hoek. En of hij het niet raar vindt dat zo'n 'Brutparasit' als de koekoek achter een deurtje aan de muur hangt? Joos moet hard lachen. Die gedachte is *nieuw* voor hem! Ongelooflijk. Hij heeft miljoenen van die dingen door zijn handen laten gaan en het hadden evengoed regenwormen of hechtpleisters kunnen zijn. Waar is het besef gebleven dat de koekoek echt bestaat?

Is die misschien nog te vinden bij Kienzler, zowat de enige koekoekspijpenfabrikant ter wereld? Dat zou toch moeten, want ze maken daar het enige onderdeel dat echt het idee van een koekoek moet oproepen. De weg door het dorp die naar Kienzler voert, komt langs de firma Rombach & Haas. En hoewel ik daar niet naar binnen ga, wil ik toch wijzen op hun voornaamste product; de *Knödelfresser*. Dat is het pijp- en vogellose broetje van de koekoek met een mannetje bovenop dat via een mechaniek net zoveel knoedels eet als de klok uren slaat. Een verschikkelijk ding met een platte boodschap: 'eet uzelf de godganse dag tonrond.' Geen mysterie, niks. En omdat de ballenvreter decennia lang uit productie is geweest en nu weer als authentiek wordt verkocht, betreft het hier dus *wel* kitsch. Intussen kom ik aan bij de pijpenfabriek en daar laat Holger Kienzler zien hoe moeilijk het is met dat hout de juiste toon te fabriceren. Dat gaat met ongelijk gevulde pijpjes met blaasbalgen erbovenop. 'We maken tachtig tot honderd verschillende pijpen,' vertelt hij, 'dus kun je zeggen dat er evenzoveel verschillende koekoeksklanken bestaan. Ik denk dat

we het geluid heel goed kopiëren, maar een échte koekoek is natuurlijk wel wat anders. Ik heb hier in het bos wel eens eentje gehoord en dat is zo krachtig, dat reikt wel kilometers ver. Dat kan je

niet namaken. Een schitterend geluid.' Eindelijk. Er is dus in ieder geval een beetje binding met het beest. Maar ik verkeerde in de veronderstelling dat de koekoek hier niet voorkomt en bel daarom met ornitholoog Hans Schonhardt die een dal verderop woont. 'De koekoek vliegt hier wel eens over', legt hij uit. 'Maar verder is het hem te koud. Bovendien is het geen mooie vlieger en springt de vogel gewoonlijk van tak tot tak. Daar is in dit dichtbegroeide naaldwoud helemaal geen plaats voor.' De koekoek legt maar heel sporadisch eieren in het Schwarzwald, en dan maar één per nest van vogels met zielige namen als de boompieper en de kleine karekiet. Zodra het koekoeksjong uitkomt, neemt het de andere eieren op de nek en rolt ze over de rand. Pats. De ouders boompieper noch karekiet hebben enig benul en voeren het jong tot volwassenheid. En dat haalt menig gezin dus in huis om gezellig aan de wand van de woonkeuken te hangen?

Het is hoog tijd om ver in het verleden te duiken. De Schonachse leraar Bruno Bender wil de koekoek wel opzoeken in het 'Lexikon der Sprichwörtlichen Redensarten' in twee dikke delen van ene professor Röhrich. En wat blijkt? Vanaf de zestiende eeuw schreef het volksgeloof 'dem Kuckuck ein Verhältnis zum Teufel zu', en zelfs 'sieht man in ihm auch den Teufel selbst.' Zo, die zit. En gezien een stokoude prent van een vrouw die koekoekseieren uitbroedt, was men prima op hoogte van de eigenschappen van de vogel. De duivel dus over de vloer? De mensen die ik het in Schonach vertel reageren eerst verbaasd maar halen dan hun schouders op. Niet in geïnteresseerd. De klok verkoopt en daar gaat het om.

Dit schiet niet hard op, en de enige plek waar nog antwoorden kunnen liggen is het woud zelf. Voor de

'Schwarzwälder' bestond de wereld vroeger uit twee delen: het eigen dorp en 'Uhrenland', dat wil zeggen al het buitenland dat eigenlijk alleen maar diende als afzetgebied voor de klokken. En tussen binnen en buiten zat dus dat bos, een deels vertrouwd, deels geheimzinnig schemergebied waar de koekoek af en toe riep. Maar laat ik nog een stuk verder teruggaan. Tot het jaar 1100 woonde er niemand in het Schwarzwald, dat al zo werd genoemd door de Romeinen. Het was een gebied waar je bij voorkeur omheen liep, een 'unheimlich', volledig aaneengegroeid loofwoud dat je beter kon mijden. Aan de rand stonden echter kloosters, die steeds meer bos ontgonnen en de grond verpachtten aan kleine boeren. Het woud verdween langzamerhand in huizen, kachels, volledig houten uurwerken, en rond 1800 was nog maar twintig procent van het land bebost. Vooral de landbouwers boven de duizend meter hadden het moeilijk vanwege de lange winters. Toen de kerkelijke grond onder gezag van Napoleon werd onteigend en in handen kwam van de boeren zelf, werd dan ook veel land aan de staat verkocht. Het is met deze voorkennis dat ik u het hooggelegen staatswoud bij Schonach binnen wil leiden, onder toezicht van 'Forstamintinspektor' Bernd Tränkle en Max Kuner, wiens huis aan de rand van het bos is vergeven van »

Die erste weltgrößte Kuckucksuhr in Schonach

Weltgrößte Original-Kuckucksuhr

in Triberg-Schonachbach

katholieke parafernalia. Het Schwarzwald bestaat tegenwoordig bijna alleen uit sparren, ook wel het Zweite Schwarzwald genoemd. Zowat alles is aangeplant en wel zo dat de houtopbrengst maximaal is. De bomen staan vaak maar een meter van elkaar, waardoor ze geen takken ontwikkelen. Hout zonder takken heeft een mooiere nerf, vandaar. Overigens komen uit dit bos weliswaar de uurwerkhuizen van de koekoeksklok, maar het hout is volkomen ongeschikt voor het fijne snijwerk. Daarvoor is lindenhout nodig, en dat komt uit Frankrijk of het Rijndal, waar ook de koekoek zelf veelvuldig voorkomt. Maar dit terzijde. Tränkle en Kuner lopen inmiddels doelbewust op een stenen poortje af in het midden van dat dichte, donkere bos. Er staat een beladen jaartal ingekrast: 1933. Ik krijg een raar voorgevoel van wat nu komen gaat en jawel. 'Ik ben geen antisemiet,' begint Kuner, 'MAAR...' En dan blijkt dat de joden hier het een en ander wordt verweten. Dat de Schonachers in de vorige eeuw bij hen in de schuld stonden en dat de joden de grond voor een appel en een ei kochten. Dat ze de boerenhoeven verwaarloosden en de grond met winst vermaakten aan de staat. 'Anders was alles hier nog in handen geweest van de dorpingen', vult Tränkle aan en dan Kuner weer: 'Maar in '33 wat het meteen 'Schluß. Toen is de laatste grond van de joden onteigend en is dit poortje opgericht om de "Herrenhof" die hier stond te gedenken.' Wat zullen we nu beleven? Ik vroeg de heren naar de koekoek en als het even kan naar de essentie van het woud voor de Schonacher, en dan komen ze hiermee aan?

Terug in het dal bezoek ik Hubert Gasche, een koekoeksklokkenmaker die in z'n eentje 'Unikate' fabriceert. Wilt u een koekoeksklok met houtgesneden Porsches in plaats van dennenbomen? Gasche maakt hem voor u. Hij schudt het hoofd als hij hoort van het betoog in het bos. 'Onzin, grote

onzin. Het was juist de katholieke kerk die het land van de boeren opkocht. En de kerk doet niets voor niets. Die geeft niks weg. Die heeft dat land geruild met de staat voor betere grond in het dal. Heel smerig, want ze verpacht het land aan de boeren en zo komt alles wat erop staat op den duur weer aan de kerk toe. Het is verschrikkelijk hoe die kerk zich hier door al die eeuwen heen heeft verrijkt. En joden zijn hier nauwelijks geweest.' Maar dat laatste zegt weinig, want de koekoeksvogel komt in het Schwarzwald ook niet voor en beheerst intussen wel het economische leven. Ik pak het 'Lexikon' van Röhrich er nog eens bij. Als je schulden hebt en de deurwaarder komt, dan krijg je het koekoeksstempel, zo luidt een bekende uitdrukking. En nog algemener is het gezegde dat je naar je portemonnee moet kijken als je de koekoek hoort.

Een vogel dus die een pact met de duivel heeft gesloten en op je geld en goederen uit is? Is hier heel misschien een verband met de oudbakken katholieke kijk op de joden, en dat de koekoek daarvoor model staat? Of gaat het hier om de staat als koekoek en de bevolking die geen inmenging van buiten wil? Een katholiek volkje dat liever heeft dat het land behoort aan een overheid die je tenminste ziet in de persoon van de pastoor dan aan een abstracte regering ver weg? In beide gevallen heeft die koekoeksklok een waarschuwingsfunctie. Ieder uur zwaait de voordeur open en steekt de koekoek z'n snavel naar voren: 'Kijk uit, ik kom vanuit en vanachter het woud en dring jullie wereld binnen!' Maar dit alles blijft speculatief. Het is saai maar wel zo veilig om terug te keren naar die diepgelovige Ketterer uit Schönwald, die 244 jaar geleden misschien wel niets anders wilde dan een mooi lentedgeluid op een zo fraai en vroom mogelijke wijze kopiëren. In dat rampzalige en onwaarschijnlijke geval heeft die klok niet meer waarde dan de 'Knödelfresser.' Maar ik blijf hier zitten en stel mijn vraag opnieuw en opnieuw.

Marten Minkema